

Barsi Ernő

Népdalaink néprajzi háttérének kutatása

A Kriza János Néprajzi Társaság népzenei találkozójának programja szerint „Korszerű nézetek, módszerek és eszközök az ezredvégi népzene-kutatásban” témák megvitatása képezi a tanácskozás anyagát. Engedtessek meg, hogy én most az ezredforduló idejéről mégis egy kissé visszakanyarodjak századunk első felébe, amikor Bartók és Kodály nemcsak tekintélyes mennyiségű népdalanyag birtokában volt már, hanem csodálatos éleslátással évtizedekkel előre meglátta a népdalgyűjtés előtt álló feladatokat. Szinte az ezredforduló idejének tennivalóit is felvázolta.

Kodály Zoltán 1937-ben írja *A magyar népzene* c. könyvének előszavában: „A falusi munka elsősorban gyűjtés. Bár lényegében új anyagra már alig számíthatunk; a meglévőnek alaposabb megismerésére, újabb pontos megfigyelésére, a hiányos szövegek kiegészítésére állandóan szükség van... Szöveg és dallam pusztá feljegyzése, ha mégoly pontos, még semmit sem mond a dallam életéről, élettanáról”.

Bartók 1936-ban írja a *Miért és hogyan gyűjtsünk népzene-t* c. tanulmányában: „...az igazi természettudós nemcsak állatokat gyűjt és preparál, hanem az állatok életének minden legelrejtettebb mozzanatát is, amennyire csak lehetséges, tanulmányozza és leírja. Igaz ugyan, hogy a legtüzetesebb leírás sem fogja a holtat elevenné varázsolni, de legalább valamicskét belé- ment az élet ízéből, szagából a holt gyűjteménybe. Ugyanilyen okok parancsolják a népzene gyűjtőjének, hogy az egyes dallamok való életének körülményeit töviről hegyére kikutassa”.

Ezen a téren ugyancsak sok feladata van még népzene-gyűjtésünknek. Szeretnék most ezek közül néhányat kiragadni és példák segítségével megvilágítani.

A dalok életéhez tartozik az is, hogy a nép milyen mozdulatokkal, gesztusokkal kíséri a dalok előadását, megszólaltatását. Illyés Gyula írja *Ki a magyar?* című tanulmányában (Bp. 1939.):

„A nép szellemiségének ősi alapjai vannak elrejtve. Magatartásunk és természetünk ősi irányítói... hadd mondok el egy esetet. Még régebben egyszer Archachon városában francia diáktársaimmal csaptunk afféle diákvigalmat, amikor a bornál is jobban az ifjú szabadság és testvérkezén adja a jókedvet. Egy ideig együtt énekelünk, aztán a hangulat emelkedésévé ki-ki azt, ami épp eszébe jutott, én épp egy magyar dalt. Amikor az egyik francia hirtelen hozzám fordult:

- Miért fogod a fejedet?
- A fejemet én?

– *Vagy a tarkódat. Még most is itt a kezed. Fáj?*
Csak akkor vettem észre. Baltenyerem valóban ott volt hátul a nyakam szirtjén.

– *És a másik kezeddél miért mutogatsz folyton? Mit fenyegeted azt az ártatlan holdat?*

Ez is igaz volt. Nóta közben magasra emelt mutatóujjam állandóan billegett, akár egy korholó tanítóé; magam is rácsodálkoztam. Megzavarodtam.

– *Nálunk így szokás – feleltem –, hozzátartozik az énekhez, illetve az énekléshez.*

– *Másképp nem megy? Fenyegetni okvetlenül kell?*

Nem ment másképpen. Megpróbáltam, hogy én is úgy énekeljek, mint ők, karba tett kézzel. Nem ízlett, becsületesen elkezdni sem tudtam. Először azt hittem, hogy csak én vagyok így. Magyarországra hazajövet az első nap elmentem az otthoni kocsmába. Vasárnap volt, épp juhászok készülődtek vigasztalódni. A harmadik pohár után szinte parancsszóra emelkedtek az ujjak, s kezdtek leckéztetni előbb a poharat, aztán a mestergerendát. Ebből tudtam, hogy ének következik. Az Isten a megmondhatója kit fenyegetnek a magyarok, mihelyt lelküket szabad fiára engedik. A sorsot, valami baljóslatú felsőbb hatalmat?”

Azt is jobban kellene tanulmányoznunk, hogy egy-egy népdal milyen alkalmakkor szokott elhangzani. Még az úgynevezett alkalomhoz nem kötött dallamok éneklése is kötődhet olykor bizonyos alkalomhoz.

„Bevettek huszárnak, de lovat nem adtak...” kezdetű katonadalunkat 1973-ban Szűcs Ferenc a következő két strófával fejezte be Győrsonon:

*Akkor lesz énnékem
Visszajövelem,
Majd ha a száraz ág
Piros rózsát terem.*

*De mivel a száraz ág
Piros rózsát nem terem,
Nem is lesz énnékem
Visszajövelem.*

Elmondotta, hogy ezeket a versszakokat akkor is énekeltek, mikor a faluból sokan kivándoroltak Amerikába.

Különösen sok még a tennivalónk a népdalszövegek néprajzi hátterének feltárása terén.

Gyakran énekeljük: „Arass rózsám, arass, megadom a garast...” De miféle garast kell megadni és miért? Szülőfalumban, a bükkaljai Sályban aratási szokások gyűjtése közben kaptam meg e kérdésekre a választ.

Ha valaki először aratott, azt aratóvá kellett avatni, és csak azután állhatott be az aratók közé. Az aratógazda végignézett arató csapatán, s ha első

aratókat is látott köztük, akkor azt mondotta: „Úgy látom, hogy idegenyek is vannak köztünk. Ide két csendőrt kell rendelni, meg egy bírót.”

Mikor ezeket kiválasztotta, a „csendőrök” kezébe fegyvernek egy-egy fagereblyét adott, s kiadta a parancsot, hogy: „El kell fogni az idegeneket!” (azaz az első aratókat). Azok ugyan elkezdtek szaladni, de a csendőrök utolérték őket, s megbilincsték, vagyis szalmakötéllal összekötötték a kezüket, majd a bíró elé vezették őket. Jelentették:

„– Bíró uram, elfogtuk az idegeneket. Mire büntessük őket?

Bíró: Négyen vannak, hát fizessenek hat liter bort.

Csendőr: Az kevés lesz. Meg hát lányok is vannak köztük.”

Megy az alkudozás, végre megegyeznek a csendőrök a bíróval, hogy fejenkint a férfiak egy liter bort fizessenek, a lányok pedig vegyenek az első marokszedőnek egy zacskó savanyúcukrot.

Akkor a bíró megkérdezi:

„– No idegenyek, megértettétek, mire vagytok büntetve?

– Megértettük – felelik az első aratók.

– Kifizetitek a büntetést?

– Kifizetjük.

– Csendőr urak – mondja a bíró –, le lehet venni a »bilincset« a kezükről. Most már szabadok. Arathatnak velünk.”

A csendőrök levágják a kezükről a szalmakötelet, azok beállnak az aratók közé aratni, s énekelni kezdik velük együtt: „Arass rózsám, arass, Megadom a garast...”

Néha még egy egyszerű dudanóta is talány elé állítja az embert.

A rábaközi Szany községben Nagy Istvánné Kovács Julianna (sz.1894) 1966-ban énekelte nekem:

Szomszíd asszony tikit lopott,

De hamar kibizonyodott.

H'jába vitte érte az ecetet,

A húsából semmit sem ehetett.

Megkötötte a két lábát,

Elmetszette szárnyát, farkát.

De a madzag rossz vót, az elszakadt,

A más tikja mindjárt hazaszaladt.

Egy vasmegyei gyermekdal vezetett a nyitjára, hogy miért „h'jába vitt érte ecetet”? „Ecetet a tikra, mézet a mácsikra” – éneklék Vas megyében a játszógyermekek. Vagyis valaha a tyúkhúst ecetesen is készítették, míg a mácsikra, a kifőtt tésztára mézet tettek. Azt már édesen fogyasztották. Azért h'jába vitt ecetet a lopott tyúkhöz, mert a madzag, amivel a lábát összekötötte, rossz volt, elszakadt, s „a más tikja mindjárt hazaszaladt”. Így nem tudott belőle ecetes húst készíteni.

Mikor ezt a 70-es évek végén megtudtam, rögtön mentem Szanyba, hogy felgyűjtssem az ecetes tyúkhús receptjét. Ám ott már senki sem emlékezett rá. Egy sokoróalji faluban, Écsen találtam csak valakit, aki még tudta, hogyan készítették egykor.

Lám, egy dudanóta, ha töredékesen is, de megőrizte egy már feledésbe merült sajátos rábaközi ételkészítés emlékét. S egy távolabbi vidék gyermekdala kellett hozzá, hogy a töredékből világossá váljék, miről is van szó.

A variánsok különben sok szövegproblémára tudnak magyarázatot adni. Ezért is jó egy dalnak minél több változatát felgyűjteni, megismerni. A Kisalföldön a Kis kacska fürdik feketé tóban kezdetű énekes gyermekjáték általában párválasztós játékként volt ismeretes, melyhez vagy lakodalmas töredék, vagy katonatánc kapcsolódott. A szigetközi Győrújfaluban is így ismerték. 1965-ben az 1909-ben született Gyarmati Lászlónétól is ezt lakodalmas alakját jegyeztem le. Ez a szövegrésze így hangzott:

*Hippala deszkám, hoppala deszkám,
Nem leszek többé nyoszoló leány.
Ha leszek, leszek, menyasszony leszek,
Akkor is pedig a legszebbik leszek.*

*Mikor a menyasszonyt esküdni viszik,
Akkor a vőlegényt ágy alá teszik.
Högyire, bögyire, apró gombostűre,
Az ördög se vigye a pokol tüzére.*

Pár év múlva Péren egy előadás alkalmával bemutattam ezt a szigetközi változatot. A hallgatók közül azonban valaki megjegyezte, hogy „nem jól mondom”. Hát hogyan kell mondani? – kérdeztem.

– Mikor a menyasszonyt fektetni viszik... – hangzott a válasz. S elénekelte úgy, ahogyan azt gyermekkorában Péren játszott. De változatában még egy érdekesség is előfordult. „Hippala deszkám, hoppala deszkám” helyett ezt énekelte:

*Huppan a deszka, huppan a deszka,
Nem leszek többé nyoszoló lizska.*

Ekkor vált világossá előttem, hogy ez a gyermekdal a menyasszony-fektetés ceremóniájának emlékét őrizte meg. Valaha a menyecsketánc után a násznép a menyasszonyt és vőlegényt a padlásra kísérte fel, s ott volt elkészítve a nászgyűk. A padlás deszkája huppan, mikor ráléptek. Az ágyból pedig titokban ki szokták szedni az ágydeszkákat, s ha ezt a vőlegény nem tudta, belefekvés után az ágy alá került. E játékdal eredeti szövegalkaja pontosan, szinte realiztikusan ábrázolta ezt a ceremóniát. Idővel – mikor a szokás is már feledésbe merült – a játszó gyerekek gyakorlatában is elmosódott az eredeti szöveg. Már nem úgy énekeltek, hogy „fektetni”, hanem csu-

pán „esküdni viszik” a menyasszonyt. S a „huppan a deszka” szövegrésznek ebben a formában értelme nem lévén, „hippala deszkám, hoppala deszkám” lett belőle. A péri változat ismerete teszi csak világossá, hogy ebben a szövegben nem csupán játszi szóképzés következtében szerepel a hippala-hoppala szópár, ahogyan azt a Magyar Népzene Tára szövegmagyarázata alapján eddig gondoltuk, hanem a menyasszonyfektetés ceremóniának realsztikus elmondásában szereplő „huppan a deszka” elmosódott hangalakjával van dolgunk.

Gyermekjáték-dalaink olykor még hiedelemmonda töredéket is őriznek. A szlovákiai, Galánta közelében lévő Nagymácsédon 1993ban ugyancsak a *Kis kacsza fürdik*nek egy rendkívül érdekes változatát énekelte nekem az 1930-ban született Kovács Dániel.

*Kis kacsza fürdik fekete tóba',
Angyalok őrzik, angyalok szállnak.
Csibáringyom, csobáringyom
Lópatkóra, patkószege
Dobd el a vínasszonyt!*

Ez a párválasztós-párkidobós játék a megpatkolt boszorkány hiedelemmondájának töredékét őrizte meg. Tarjám András sályi pásztor 1962-ben így beszélt el ezt az édesapjától hallott történetet:

„Beszélte édesapám, hogy Egerbe vitték katonának a hatvanasokhoz. Eccer aztán úgy hat tétre rá fegyverestül elszökött... Gyött édesapám, oszt a fegyvert meg a bornyúját a Kelemenesbé bedugta egy nagy odvas fába. De Varga Józsi bácsi meglátta, osztón bevitte a bornyút meg a fegyvert a község házára. Bejelentette édesapámat. Nagyapám nem hagyta otthon édesapámat csak három napig. Elment a fegyverier' meg a szerelvényier'. Befogott két szamarat a kocsiba. Édesapámat még meg is kötözte, úgy tette fel a kocsira. Felrakott egy csomó gomolyát, 50 literes tonnával bort, meg bárányt az ezredes úrnak, hogy édesapámat ne bántsák. Elindultak oszt' Egerbe.

Ahogy vitte nagyapám édesapámat, eccer csak odament hozzájuk az úton egy idegeny fakó számár, oszt' harapdálni kezdte a kocsiba fogott szamarakat. Hogy hogy' termett oda az a harmadik számár, ők maguk se tudták. Leszállt nagyapám a kocsirút. A gatyamadzagot kihúzta a gatyábúil, viszszaakéből a nyakára vetette a fakó számárnak. Kifogta az egyik szamarát, helyibe kötötte a harapdáló szamarat, ráfordította a hámot. Mikor oszt' beértek a legközelebbi faluba, elmentek a kovácshoz. Nagyapám bevasaltatta a fakó szamarat az eleire a kováccsal. Hát boszorkány vót! Arról tudták meg, hogy nagyon beteg lett egy asszony. Rettenetesen fáj a két keze neki.” (Barsi E. A zene egy sályi pásztor életében. Bp. 1984. 21–22. o.)

Nem nehéz ráismerni, hogy a „lópatkára, patkószege, dobd el a vínasszonyt” e hiedelemmonda töredékét őrzi.

Szokástöredékek is szép számmal találhatók népdalainkban. A Kodály

Zoltán által Kászonjakabfalván gyűjtött *Hess légy, ne szállj rám...* kezdetű párosító két utolsó versszaka pl. udvarlási szokások töredékét őrzi.

*Cifra palota, zöld az ablaka,
Gyere ki te tubarózsa vár a viola.
Kislány vagyok én, majd megnövökén
Kell-e rózsza, vagy ibolya, azt is adok én.*

Maga a palota szó is arra utal, hogy népköltészetünk a leendő menyaszszony édesanyját királynénak, édesapját királynak nevezi.

S természetes, hogy azok palotában, vagy várban laknak. Egyes párválasztós játékunkat ezért nevezzük várkörjárásnak. A *Cifra palota*ban említett két virágnév a leendő pár jelképe. Tubarózsa a leány, viola pedig a legény szimbóluma. A tubarózsa nem a rózsával, hanem a nárcisszal rokon virág, s népköltészetünkben nagyon megtiszteltőt jelent.

De miért „gyere ki te tubarózsa, vár a viola”? Miért nem megy be a palotába a viola, ha úgyis a tubarózsához akart jönni? Azért, mert az udvarlásnak is megvoltak a maguk íratlan törvényei. Valaha egyes vidékeken az volt a szokás, hogyha elment a legény a lányhoz, először csak beköszönt, s kérte a lányt, hogy hívja be. Mert csak akkor mehetett be a lányhoz, ha az kiment érte és behívta. A záró versszakban „Kell-e rózsza vagy ibolya? azt is adok én” arra a szokásra emlékeztet hogy a leány az udvarló legénynek olykor bokrétát is adott. Természetesen nem az első alkalommal. Amint idős emberek mondogatták: Azért többször is kellett járni. A bokrétával aztán kimondatlanul is vallott a leány. Ha nem tetszett neki a legény, akkor csak egyszerű virágból, pl. ibolyából vagy citruskából kötötte a bokrétát. De ha rozsmaring-szál mellé piros rózsát, vagy piros muskátlit kötött, az egyenlő volt részéről az „igen” kimondásával. Vagyis: szeretlek, hozzád megyek feleségül.

Bábatamásiban 1969-ben jegyeztem le az 1891-ben született Gábor Imrétől a következő, Szent Lászlóra is utaló névnapki köszöntő éneket.

*Éjfél után egy óra már,
Szent László napja van már.
Őriülenen szíveikbe',
Vígadjanak lelkeikbe',
Hogy Szent László lett pátronánk,
Szűzmária édesanyánk.
Távoztassa a dögghalált,
Eressze ránk szent áldását.
Éjfél után egy óra már,
Szent László napja van már.*

De miért éppen a dögghalál távoztatását kéri Szent Lászlótól ez a „bakteriáltásokkal” rokon névnapköszöntő? Mert – amint arra László Gyula is rámutatott – a népünk között élő Szent László legendák párhuzamai táltos-

mondáinkban is megtalálhatók. Ezekben a „fehér és fekete bika küzd meg egymással, habzó szájuk lángot vet közben, s a fehér bika – még ember alakjában – arra kéri az öt segítő embereket, hogy üssék a fekete bika horgasinát. Eszerint a Szent László legendában a világosság és sötétség megismerésére a táltosok küzd egymással.”¹ Ha a fekete talál győzni, akkor nagy pusztulás, döghalál jön az állatokra. Ez derül ki abból a táltosmondából, melyet Timaffy László Soós Antal (sz. 1897) szigetközi pásztortól jegyzett le.

„Öregapám bujtár vót még akkor, kint őrizték a csordát a bolgányi kanyarban, Dillőn odajött hozzájuk egy ember. Igen ágrólszakadt vót, rossz, főtos kabátot viselt, meg egy tollas kalapot. A bujtárok ott ültek a tűz körül, szűröcsölték a tarhonyás levest, az állatok meg közben heverték a bokrok hú-sében és csöndesen kérődztek. Megsajnálták a szegény embert, odahítták, hogy egyen velük.

– Ne levest aggyatok nekem – mondta –, hanem egy kis frissen fejt tejet. A bujtárok azt is hamar előkerítették, odaadták neki. Hát amíg itta, egyszer csak így szólt:

– Jót tettetek velem. Ez a tej erőt ad. Nagy szükségem lesz rá mert ma még nekem nagy dúgom lesz.

– Mi az a nagy dolog? – kérdezték a bujtárok.

Akkor elmondta, hogy majd dilután jön egy nagy fekete felhő, abban gyűn a fekete tótos bikává változva és avval kell neki megküzdenie fehér bika képi-ben. Kérte a bujtárokat, hogy segítsenek neki. Ha a fekete bika lenne erősebb, szaladjanak oda és üssék el a csülkít a csörgősbottal. Mert ha ő győz, akkor jó világ lesz, ha meg a fekete bika kerekedik fölül, akkor igen nagy baj szakad a szigetre. Fogadkoztak is a bujtárok, hogy ők majd elverik alaposan azt a fekete bikát. Avval elköszönt és el is ment. Végigballagott a legelőn, aztán a végén fölmászott egy látófára. A bujtárok csodálkozva néztek utána, mert egészen a tetejibe mászott, aztán gyűnt egy fehér felhő és eltűnt benne.

Ragyogóan sütött a déli nap. Az állatok abba hagyták a kérődzést és megindultak legelni. Egyszer csak délután hirtelen, ahogyan az az, ember megmondta, jött ám a rohadtsarok felől egy fekete felhő. Egykettőre itt is volt és eltakarta a napot. Pillanatok alatt előugrott belőle a fekete bika, egy fehér felhőből meg a fehér bika. Csak úgy csattogott a szarvuk, prüszköltek, rúgták a hantot, ahogy küszködtek egymással. Előbb a fehér bika teljes erőből szorította hátrafelé a feketét. Hirtelen széjjel váltak. Azután a fekete ugrott a fehér oldalának, hogy belevágja hatalmas szarvát. De az ügyesen kitért a halálos dőfés elől. Összeugrottak. Tompán koccant a homlokuk. Tolták, nyomták egymást. Most a fehér bikának kellett hátrálnia. Szaladtak a bujtárok, hogy segítsenek neki, de addigra olyan tátorján rossz idő lett, hogy csak úgy szakadt. az eső, dörgött, villámlott és olyan szél kerekedett, hogy a fákat tördelte. Így hát nem tudtak a közelükbe jutni. Egyszer csak látták, hogy a fekete bika

¹ László Gyula: Hunor és Magor nyomában. Bp. 1967. 139.

bezavarja a fehéret az égeresbe.

Aztán hamarosan csönd lett. Ahogyan jött a vihar, úgy el is múlt. Kísütött a nap és a madarak csicsérgésbe kezdtek. Fölkerekedtek a bujtárok, hogy megnézzék, mi lett. A bikáknak addigra nyomuk veszett. Csak a letördelt ágak, az összetaposott sár mutatták a küzdelem nyomait. Nem telt bele tíz nap, olyan dög gyött a jószágra, hogy naponta tízesivel ásták el őket. Akkor mondta öregapám a bujtároknak:

– Látjátok, ez azért van, mert a fekete bika legyőzte a fehéret.”¹

Ez a táltosmonda Rábaközben is elevenen élt. Ezért kéri Szent Lászlótól a köszöntő ének a döghalál távoztatását.

Nemcsak a népdalgyűjtő munkánkban van nagy szükség a népdalszövegek néprajzi háttérének minél alaposabb felkutatására, hanem pedagógiai munkánkban is. Népdaltanításunk közben nem elég a dalt pontosan betanítani, hanem annak néprajzi háttérét is meg kell ismertetnünk tanítványainkkal. Különösen ma, amikor már a falusi gyerekek sem élnek benne népi hagyományaink világában. Ezért nem értik sokszor a népdalt. Meg kell hát ismertetnünk ezzel az eltűnt világgal őket. Mert ha megismerik, meglátják szépségeit is, és lehetetlen, hogy meg ne szeressék. Szeretni csak azt lehet, amit ismerünk.

Ha a felnövő nemzedék szeretni fogja a népdalt, a néphagyományt, melyből kisarjadt, akkor élni fog a nép is. Ahogyan Kodály Zoltán mondotta: „Addig él a nép, míg dala van!”²

¹ Timaffy László: Táltosok, tudósok, boszorkányok. (Győr, 1992. 122.)

² Kodály Zoltán: Közélet, vallomások, zeneélet. Bp. 1989. 33.